

Social Cohesion and Development

Vol 4, No 1 (2009)

Labor Migration and Social Welfare

Gender, migration and the gap in Care

Αντιγόνη Λυμπεράκη

doi: [10.12681/scad.8907](https://doi.org/10.12681/scad.8907)

Copyright © 2016, Αντιγόνη Λυμπεράκη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Λυμπεράκη Α. (2016). Gender, migration and the gap in Care. *Social Cohesion and Development*, 4(1), 77–93. <https://doi.org/10.12681/scad.8907>

Φύλο, μετανάστευση και το χάσμα της φροντίδας

Αντιγόνη Λυμπεράκη, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Gender, migration and the gap in Care

Antigoni Lyberaki, Panteion University

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της αγοράς υπηρεσιών φροντίδας προς τα νοικοκυριά στην Ελλάδα σήμερα; Ποιο ρόλο διαδραματίζουν οι μετανάστριες στις νέες ισορροπίες ρόλων και υποχρεώσεων; Το άρθρο αυτό εξετάζει τις δραστηριότητες παροχής φροντίδας και την εργασία των μεταναστριών. Επιχειρεί να εκτιμήσει το εύρος της αγοράς υπηρεσιών φροντίδας στην Ελλάδα, το «σιωπηρό της κόστος» αλλά και τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να ανασυνταχθεί με μεγαλύτερη ισότητα.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Φροντίδα, μετανάστευση, εργασία μεταναστριών, κόστος υπηρεσιών φροντίδας, οικογένεια

ABSTRACT

What are the key characteristics of the market supplying care services to families in Greece today? What is the role played by female migrants in the emerging rearrangement of roles and obligations? This article examines the care activities performed by migrant women. It attempts to evaluate the size of the market for care (demand), its implicit cost as well as possible ways to reorganize it in a fair manner.

KEYWORDS: The care sector, migration, female migrant workers, cost of care services, family

1. Εισαγωγή

Η εργασία φροντίδας αποτελεί διαφιλονικούμενο πεδίο ανάλυσης που βρίσκεται στο περιθώριο της οικονομικής ορθοδοξίας. Εγείρει πληθώρα θεμάτων, τα περισσότερα από τα οποία βρίσκονται στην «αθέατη πλευρά των πραγμάτων», έξω από το οπτικό πεδίο των ηγεμονικών αναλύσεων. Ταυτόχρονα αφορά εμπειρίες που είναι πολύ κοντινές και οικείες (ρόλοι, καθήκοντα, ιδιωτική σφαίρα, οικογένεια) και, γι' αυτό και φορτισμένες (τόσο ιδεολογικά όσο και συγκινησιακά). Η εργασία φροντίδας αφορά τελικώς ιστορίες οικονομικής καθημερινότητας που δεν χωράνε στο πλαίσιο της ηγεμονικής οικονομικής ανάλυσης για πολλούς λόγους:

Πρώτον, επειδή ξεπερνούν τις περιχαρακώσεις «αγοράς» και «ιδιωτικής» σφαίρας (και έτσι η παρομοίωση της αγοράς δεν λειτουργεί καλά). Δεύτερον, επειδή οι υπηρεσίες φροντίδας παρέχονται και με αμοιβή αλλά και δωρεάν, συσκοτίζοντας έτσι τα όρια της «κανονικής εργασίας». Τρίτον, επειδή το οικονομικό υποκείμενο δεν είναι ο συνήθης ορθολογικός και ιδιοτελής μεγιστοποιητής της ωφέλειας (the economic man). Και επειδή, τέλος, η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο «δημόσιο» και στο «ιδιωτικό» αγαθό χάνει την ευκρίνεια που υποτίθεται πως έχει και δημιουργεί συγχύσεις στην αποτίμηση της αξίας των υπηρεσιών αυτών.

Ταυτόχρονα, η εργασία φροντίδας συσχετίζεται στενά με την εργασία των μεταναστών και κυρίως των μεταναστριών (τόσο στην εκδοχή της εσωτερικής μετανάστευσης –παλαιότερα– όσο και στην διεθνή, διασυνοριακή μετανάστευση περισσότερο πρόσφατα). Ιστορικά, ενώ η παροχή υπηρεσιών μη-αμειβόμενης φροντίδας αποτελούσε αναμφίβολα «γυναικεία δουλειά», η παροχή αμειβόμενων υπηρεσιών φροντίδας δεν ήταν τόσο αυτονόητα αποκλειστικό προνόμιο των γυναικών. Η κυριαρχία των γυναικών στον τομέα της φροντίδας αποτελεί κληρονομιά της εποχής της νεωτερικότητας (καπιταλισμός και εκβιομηχάνιση). Πριν από τότε, η εικόνα ήταν περισσότερο μοιρασμένη (Μογα, 2007).

Η εξέταση της αγοράς υπηρεσιών φροντίδας στην Ελλάδα σήμερα έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον για πολλούς λόγους:

Πρώτον, διότι στην εποχή μας σημαντικό τμήμα αυτών των υπηρεσιών μετατοπίζεται από την οικογένεια προς την αγορά (αυτό έχει ονομαστεί τάση εμπορευματοποίησης της φροντίδας –commodification). Ανάλογη τάση παρατηρείται και στην Ελλάδα, καθώς ολοένα περισσότερες γυναίκες περνούν το κατώφλι της αμειβόμενης απασχόλησης ενώ μετασχηματίζονται οι νοοτροπίες και αντιλήψεις για τον ρόλο και τα ιδιαίτερα καθήκοντα των φύλων.

Δεύτερον, επειδή η Ελλάδα γνώρισε ένα μεγάλο και απότομο μεταναστευτικό κύμα στη διάρκεια της τελευταίας 15ετίας, το οποίο τη μετέτρεψε από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών. Αυτό συνέπεσε με την μετατροπή της από «φτωχό συγγενή» σε «κεντρικό εταίρο» της πλούσιας Ευρώπης, επηρεάζοντας τόσο τη διάρθρωση της οικονομίας της όσο και τις ανάγκες που τροφοδοτούν τη ζήτηση για υπηρεσίες.

Τρίτον, επειδή συνεχίζει να υπάρχει χάσμα φύλων και στην απασχόληση και στις αμοιβές στην Ελλάδα σήμερα. Το χάσμα αυτό συνυφίνεται και με το χάσμα εγχώριας και μεταναστευτικής εργασίας, δημιουργώντας μια εικόνα δυναμικών αλλαγών αλλά και κατακερματισμού.

Στο άρθρο αυτό επιχειρώ να εξετάσω τα βασικά χαρακτηριστικά της αγοράς υπηρεσιών φροντίδας προς τα νοικοκυριά στην Ελλάδα σήμερα, υιοθετώντας μια φεμινιστική οπτική του φύλου τόσο σε ότι αφορά τη μετανάστευση όσο και τις δραστηριότητες φροντίδας. Η έννοια της φροντίδας είναι πολυσήμαντη και συχνά χρησιμοποιείται με διαφορετικό περιεχόμενο. Στο άρθρο αυτό χρησιμοποιώ τον ευρύτερο δυνατό «ορισμό εργασίας» που περιλαμβάνει κάθε δραστηριότητα υποστηρικτική στη διαχείριση της καθημερινότητας των νοικοκυριών. Η ευρύτητα του ορισμού δεν επιχειρεί να συσκοτίσει εντάσεις και διαφοροποιήσεις. Στο επόμενο τμήμα θα επιχειρήσω να ορίσω την εργασία παροχής φροντίδας από αναλυτική άποψη και να συμπυκνώσω μια σχετικά νέα ακαδημαϊκή συζήτηση που αναπτύσσεται στο πλαίσιο των φεμινιστικών οικονομικών. Παράλληλα θα αναφερθώ στη διασύνδεση ανάμεσα στις υπηρεσίες φροντίδας και στην εργασία των μεταναστριών, προκειμένου να αναδείξω τα βασικά σημεία που έχουν υπογραμμιστεί από τη διεθνή βιβλιογραφία. Στο τρίτο μέρος εξετάζω την ελληνική εικόνα σε ότι αφορά τη μετανάστευση και την παροχή υπηρεσιών φροντίδας, ενώ στο τέταρτο επιχειρώ να εκτιμήσω συνολικά το εύρος της αγοράς υπηρεσιών φροντίδας στην Ελλάδα σήμερα. Ειδικότερα αναζητώ το «σιωπηρό κόστος» αυτής της αγοράς και τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να ανασυνταχθεί με μεγαλύτερη ισοότητα.

2. Εργασία φροντίδας: μύθοι, πλάνες και προκαταλήψεις στην οικονομική ανάλυση

Η παροχή φροντίδας αναγνωρίζεται ολοένα και περισσότερο σαν οικονομικό ζήτημα. Στο μακροοικονομικό πεδίο, συμβάλλει στη δημιουργία πλούτου στην οικονομία αλλά ταυτόχρονα στην πράξη θέτει περιορισμούς στη δυναμική της μεγέθυνσης (καθώς απαιτεί ενέργεια που «εκτρέπεται» από την παραγωγική διαδικασία). Στη μέτρηση της συμβολής της στο συνολικό πλούτο της

οικονομίας συγκαταλέγεται μόνο η αμειβόμενη παροχή φροντίδας, αλλά όχι η απλήρωτη¹. Έτσι υπο-εκτιμάται το συνολικό παραγόμενο προϊόν (αγαθά και υπηρεσίες) (Wagman & Folbre, 1996). Παράλληλα, οι υποχρεώσεις των γυναικών στην απλήρωτη παροχή φροντίδας δημιουργούν εμπόδια στην απασχόλησή τους και άρα περιορίζουν την οικονομική τους συνεισφορά (διαφυγόν οικονομικό όφελος μεταφράζεται σε χαμηλότερο συνολικό παραγόμενο πλούτο) (Solow, 1990). Στις περισσότερες ανεπτυγμένες οικονομίες οι γυναίκες με υποχρεώσεις φροντίδας αποτελούν τη μεγαλύτερη ομάδα των δυνητικών εργαζομένων των οποίων η σχέση με την αγορά εργασίας παραμένει ατελής και ανολοκλήρωτη (Himmelweit, 2005). Πέρα όμως από τα εμπόδια που ορθώνει στην επέκταση της αμειβόμενης απασχόλησης, η παροχή φροντίδας έχει σημαντική επίπτωση στην ευημερία της κοινωνίας καθώς η ποιότητα της φροντίδας επηρεάζει τόσο τα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού του μέλλοντος όσο και τις σχέσεις υποστήριξης και αλληλεγγύης ανάμεσα στις γενεές.

Κατά τη Himmelweit, η φροντίδα αποτελεί οικονομική δραστηριότητα με ιδιαιτερότητες. Η πρώτη ιδιαιτερότητα της φροντίδας είναι η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα σε εκείνον που την προσφέρει και σε εκείνον που τη δέχεται. Η δεύτερη είναι πως έχει μικρό μόνο περιθώριο για αύξηση της παραγωγικότητας. Άρα, καθώς στην υπόλοιπη οικονομία θα βελτιώνεται η παραγωγικότητα (και τα αγαθά θα γίνονται φθηνότερα) το σχετικό κόστος των υπηρεσιών φροντίδας θα αυξάνει (Baumol & Blinder, 1985; Donath, 2000; England & Folbre, 2003).

Η συζήτηση σχετικά με την εργασία φροντίδας διακρίνεται από ποικιλία, διαφορετικά σημεία εκκίνησης του προβληματισμού και διακριτές προτάσεις πολιτικής. Η προσέγγιση της *υποβάθμισης της εργασίας φροντίδας* (devaluation perspective) υποστηρίζει πως επειδή οι ηγεμονικές περιρρέουσες αξίες και αντιλήψεις υποτιμούν τις γυναίκες, καταλήγουν να αποτιμούν χαμηλότερα την εργασία τους (και επειδή τις δουλειές αυτές τις κάνουν γυναίκες, αλλά και επειδή οι δουλειές αυτές θεωρούνται «γυναικείες») (England, 1992; Sorensen, 1994). Άλλες οπτικές τονίζουν τη διάσταση της προσωπικής σχέσης που αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια του δούνα και λαβείν. Η προσέγγιση των συναισθηματικών κινήτρων που συνοψίζεται στην *οπτική της «αιχμαλωσίας της αγάπης»* βλέπει την εργασία φροντίδας να στηρίζεται «σε άμεση αλληλεπίδραση ανάμεσα σε εκείνον που φροντίζει και σε εκείνον που δέχεται τη φροντίδα, σχέση που οδηγεί σε μια ιδιότυπη συναισθηματική ομηρία των γυναικών που παρέχουν υπηρεσίες φροντίδας. Η ομηρία αυτή οδηγεί σε χαμηλές αποδοχές (Folbre, 2001). Η οπτική της *εμπορευματοποίησης της φροντίδας* υπογραμμίζει πως η συναισθηματική φόρτιση συνεπάγεται ένα «πρόσθετο βάρος» εκμετάλλευσης -ιδιαίτερα για τις μετανάστριες από φτωχές χώρες (Ehrenreich & Hochschild, 2002). Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις γυναίκες που μεταναστεύουν στις πλούσιες χώρες για να δουλέψουν σαν νταντάδες, νοσοκόμες και καθαρίστριες², αφήνοντας πίσω τους «κενό φροντίδας» για τις δικές τους οικογένειες και συμβάλλοντας στην «ανακύκλωση της εργασίας των γυναικών» σε παγκόσμια κλίμακα.

Είναι όμως αυτόματη η μετατροπή μιας στενής ιδιωτικής σχέσης σε απόμακρη και αποξενωτική όταν διαμεσολαβεί η αγορά; Αν και νευρικότητα με την εμπορευματοποίηση των υπηρεσιών φροντίδας είναι συννησιμένη ανάμεσα σε φεμινίστριες, δεν αποτελεί τη μόνη αντίδραση. Η Julie Nelson, για παράδειγμα, υποστηρίζει πως η εμπορευματοποίηση δεν έχει κάποιο προδιαγεγραμμένο και εγγενές περιεχόμενο άλλο από αυτό που της δίνει η κοινωνική κατανόηση και σημασιοδότηση (Nelson, 1999; 2004; 2006). Δεν προκαλεί, δηλαδή, υποχρεωτικά αποξένωση και ισοπέδωση των πραγματικών σχέσεων. Και τούτο επειδή οι άνθρωποι συμμετέχουν στην αγορά με όλες τους τις πλευρές και όχι μόνο με αυτές που αντιλαμβάνεται η ορθόδοξη οικονομική ανάλυση. Είναι ταυτόχρονα φορείς τόσο συναισθημάτων όσο και κινήτρων οικονομικού υπολογισμού και ορθολογικότητας. Τα κίνητρά τους συνδυάζουν «αγνότητα» και «ιδιοτέλεια» σε διαφορετικό μείγμα κάθε φορά. Το πρόβλημα με τις υπηρεσίες φροντίδας δεν εντοπίζεται γενικώς στην αγορά, καθώς δεν είναι καθόλου βέβαιο πως η παροχή τους στο πλαίσιο της οικογένειας είναι πάντα προτιμότερη και πως

οδηγεί σε καλύτερο αποτέλεσμα. Το πρόβλημά τους βρίσκεται στον τρόπο που λειτουργούν μέσα στις συγκεκριμένες αγορές. Αυτές οι αγορές είναι φορτωμένες με νοήματα, προκαταλήψεις και αξιακά προτάγματα. Το σημαντικότερο ίσως πρόβλημα με τις πραγματικές αγορές είναι πως δεν αποτυπώνουν σωστά ούτε τη ζήτηση αλλά ούτε και την προσφορά των υπηρεσιών φροντίδας. Με άλλα λόγια, οι αγορές δημιουργούν ελλείμματα τόσο στην προσφορά όσο και στη ζήτηση υπηρεσιών φροντίδας. Η ζήτηση για υπηρεσίες φροντίδας παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα καταγραφής και αναγνώρισης-μέτρησης καθώς τα άτομα που την έχουν ανάγκη είναι ή πολύ νεαρά ή πολύ ηλικιωμένα ή πολύ άρρωστα ή πολύ φτωχά ώστε να μετατρέψουν τη ζήτησή τους σε «αποτελεσματική ζήτηση» (effective demand) στην ιδιωτική οικονομία της αγοράς. Επιπλέον, τόσο η ζήτηση όσο και η προσφορά περιορίζονται από την υποτίμηση των σχετικών δεξιοτήτων επειδή αυτές είναι στενά συνυφασμένες με την εργασία των γυναικών, οδηγώντας σε χαμηλές αμοιβές (England & Folbre, 1999).

Συνοψίζοντας, η συνεισφορά που έχουν καταγράψει οι φεμινίστριες τα τελευταία χρόνια συνοψίζεται στα ακόλουθα πέντε σημεία:

Πρώτον: Η εργασία φροντίδας οικοδομεί σχέση φροντίδας είτε οι υπηρεσίες αυτές αμείβονται είτε όχι. Το κατά πόσον αμείβονται δεν επηρεάζει αρνητικά την ποιότητα της σχέσης φροντίδας. Είναι μύθος η άποψη πως ό,τι γίνεται στην αγορά είναι απρόσωπο και ψυχρό ενώ ό,τι γίνεται στο πλαίσιο της οικογένειας αλτρουιστικό και γεμάτο ειλικρινή θερμά συναισθήματα. Η διαφορά ανάμεσα στην αμειβόμενη και στη μη-αμειβόμενη φροντίδα αφορά τους μηχανισμούς καταμερισμού της: στην πρώτη περίπτωση γίνεται από την αγορά (ή το κράτος) στη δημόσια σφαίρα ενώ στη δεύτερη γίνεται μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας (στην ιδιωτική σφαίρα).

Δεύτερον: Αν και όλοι δοκιμάζουμε εξάρτηση κατά την παιδική ηλικία και οι περισσότεροι και στην ώριμη ηλικία, η παροχή φροντίδας δεν κατανέμεται καθόλου ισόρροπα. Η ευθύνη για τη διασφάλιση φροντίδας (προς τα παιδιά, τους ηλικιωμένους και τα άτομα που έχουν ιδιαίτερες ανάγκες) πέφτει πρωτίστως στις γυναίκες. Οι γυναίκες πληρώνουν χειροπιαστό κόστος καθώς αναλαμβάνουν ευθύνες φροντίδας. Κάποιες απεμπολούν τη δυνατότητα να εργαστούν στην αγορά (διαφεύγον εισόδημα) προκειμένου να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις φροντίδας, ενώ άλλες γυναίκες που προσφέρουν υπηρεσίες φροντίδας στην αγορά αμείβονται αισθητά λιγότερο από άλλους εργαζόμενους σε άλλες δραστηριότητες με αντίστοιχο επίπεδο δεξιοτήτων, εμπειρίας και προσπάθειας (care penalty, England & Folbre, 1999).

Τρίτον: Γιατί όμως αμείβονται με χαμηλότερες αμοιβές; Πέρα από τον προβληματισμό περί χαμηλών δεξιοτήτων και της ιδιότυπης αιχμαλωσίας λόγω της «καλής προαίρεσης» (prisoners of love), ιδιαίτερη σημασία έχει η αναγνώριση πως το επίπεδο της ενεργού ζήτησης παραμένει χαμηλό επειδή εκείνοι που έχουν ανάγκη αυτήν την φροντίδα είναι ή πολύ μικροί, ή πολύ άρρωστοι ή ανίσχυροι οικονομικά να μετατρέψουν την ανάγκη τους σε υπηρεσίες φροντίδας σε καταβολή μισθού για αυτές τις υπηρεσίες. Επιπλέον, η ζήτηση για υπηρεσίες φροντίδας μπορεί να είναι χαμηλή επειδή η ιστορική και κοινωνική εξέλιξη έχει δημιουργήσει μια κληρονομιά απόψεων και αντιλήψεων που θέλουν την παροχή αυτών των υπηρεσιών να γίνεται δωρεάν στο πλαίσιο της οικογένειας (χωρίς να «δηλητηριάζεται» από χρηματικά κίνητρα). Σε γενικές γραμμές μπορεί να υποστηρίξει κάποιος πως η προσέγγιση της καλής προαίρεσης (prisoners of love) μπορεί να ερμηνεύσει καλύτερα τις περιπτώσεις μη-αμειβόμενης φροντίδας. Στην περίπτωση της αμειβόμενης φροντίδας η απάντηση θα πρέπει να αναζητηθεί στα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας.

Τέταρον: Ποια είναι η σημασία των χαμηλών αμοιβών; Εδώ οι απόψεις διχάζονται. Όλοι και όλες συμφωνούν πως μια ουσιαστική αύξηση των μισθών φροντίδας θα αυξήσει την προσφορά εργασίας στον τομέα της φροντίδας. Διαφωνία αναπτύσσεται στις επιπτώσεις που η αύξηση αυτή θα επιφέρει στην ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών φροντίδας. Η μια πλευρά υποστηρίζει πως το αυξημένο χρηματικό κίνητρο θα εκτοπίσει όσους και όσες υποκινούνται από πραγματικό ενδιαφέ-

ρον και μη-χρηματικά κίνητρα, ανοίγοντας το πεδίο της φροντίδας στις απρόσωπες και απόμακρες ψυχρές δυνάμεις της αγοράς. Η άποψη αυτή στηρίζεται σε μια δυσιστική αντίληψη περί αντιθέτων ζευγών καταστάσεων αλλά δεν ανταποκρίνεται στον πλούτο των πραγματικών οικονομικο-κοινωνικών καταστάσεων. Έτσι, οι πραγματικές σχέσεις και συναλλαγές μπορεί να είναι πολύ πιο πλούσιες και σύνθετες, και να συνεπάγονται την κίνηση χρήματος αλλά και άλλων πολλών διακυβευμάτων ταυτόχρονα. Με άλλα λόγια, το χρήμα και τα αισθήματα μπορεί να αποτελούν συμπληρωματικά στοιχεία και όχι ασυτηρά υποκατάστατα μεταξύ τους. Οι πραγματικοί άνθρωποι υποκινούνται από τις ανάγκες τους, από τι αντιλήψεις τους και από τις αξίες και τα συναισθήματά τους ταυτόχρονα.

Πέμπτον: Η διασφάλιση επαρκούς ποσότητας και υψηλής ποιότητας φροντίδας συνεπάγεται κόστος για την κοινωνία. Μέρος του κόστους αυτού είναι πλασματικό, με την έννοια ότι δεν αποτελεί «πρόσθετο κόστος» αλλά για πρώτη φορά καταγράφεται ανοιχτά το ιδιωτικό και σιωπηρό κόστος της αθέατης οικονομίας της καθημερινότητας. Αν όμως πρόκειται για ευρύ πεδίο κάλυψης και σημαντικά υψηλότερες ποιοτικές προδιαγραφές, δεν χωρά αμφιβολία πως πρόκειται για πολύ «ακριβή» κοινωνική επιλογή.

Πού βρίσκονται οι μετανάστριες σε αυτήν την εικόνα;

Χωρίς αμφιβολία η «εξωτερίκευση» καθημερινών δραστηριοτήτων φροντίδας απελευθερώνει τις γυναίκες που είχαν την ευθύνη της (σιωπηρά) και τους δίνει ευκαιρίες να κάνουν κάποια αμειβόμενη εργασία. Το αποτέλεσμα αυτό στην απασχόληση των γυναικών είναι δύσκολο να εκτιμηθεί με ακρίβεια. Αυτό που έχει υπολογιστεί με διάφορους τρόπους και σε διάφορες χρονικές στιγμές είναι το αντίστροφό του: δηλαδή η επίπτωση που έχει η εισόδος των γυναικών στην απασχόληση επί της δημιουργίας νέων θέσεων στις υπηρεσίες φροντίδας³. Με βάση ορισμένους στατιστικούς υπολογισμούς, για κάθε 100 γυναίκες που μετατρέπονται από νοικοκυρές σε εργαζόμενες, δημιουργούνται τουλάχιστον 15 νέες θέσεις εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών φροντίδας [Esping-Andersen, 1999: 118].

Από την άλλη πλευρά, η δημιουργία θέσεων απασχόλησης στον τομέα υπηρεσιών φροντίδας αποτελεί και ένα σημείο εισόδου, μια «πύλη» προς την αμειβόμενη εργασία για άτομα που αντιμετωπίζουν σχετικά μεγαλύτερες δυσκολίες ένταξης στην απασχόληση για διάφορους λόγους (έλλειψη εμπειρίας, έλλειψη αναγνωρισμένων δεξιοτήτων, προέλευση από μειονότητες ή από μεταναστευτικές κοινότητες με αμφιλεγόμενη νομιμότητα παραμονής κ.λπ.). Όμως πρόκειται για σημείο εισόδου που δεν είναι καθόλου «ουδέτερο» αλλά λειτουργεί με διαφορετικό τρόπο για διαφορετικές κατηγορίες γυναικών. Συχνά αποτελεί «πύλη» ή σημείο εισόδου στην απασχόληση για πολλές γυναίκες, κυρίως μετανάστριες (Duffy, 2006, Raijman, Schammah-Gesser & Kemp, 2003). Αποτελεί απάντηση στην πιεστική αύξηση των αναγκών φροντίδας λόγω δημογραφικών αλλά και λοιπών οικονομικο-κοινωνικών εξελίξεων (Stark, 2005). Ένας από τους λόγους που προσελκύει γυναίκες (και ιδιαίτερα μετανάστριες) στη σφαίρα των υπηρεσιών φροντίδας αποτελεί η πεποίθηση πως το νοικοκυριό είναι ένας «προστατευμένος χώρος» (Danis, 2007). Ωστόσο συχνά οι μετανάστριες συχνά δοκιμάζουν όχι μόνο διπλή, αλλά και τριπλή εκμετάλλευση (Duffy, 2006). Δημιουργείται έτσι σε διεθνές επίπεδο μια παγκόσμια «αλυσίδα της φροντίδας» (Ehrenreich, B. & A.R. Hochschild, 2002). Η παγκοσμιοποίηση δημιουργεί ένα ιδιότυπο ντόμινο στην παροχή φροντίδας (Parrenas, 2000). Οι επιπτώσεις της απασχόλησης στον τομέα της φροντίδας αποτελούν ένα μίγμα ευκαιριών αλλά και απειλών. Ειδικότερα,

- Η απασχόληση μεταναστριών στον τομέα της παροχής ιδιωτικής φροντίδας δείχνει να συμβάλλει στην απελευθέρωση εγκώριων γυναικών στη χώρα υποδοχής από δραστηριότητες που λειτουργούσαν σαν εμπόδιο για τη δική τους είσοδο στην απασχόληση [Cavounidis, 2006, Lyberaki, 2008b].

- Η ίδια η μεταναστευτική εμπειρία άλλοτε ενισχύει και άλλοτε υποσκάπτει τη θέση των μεταναστριών. Έτσι καταγράφονται φαινόμενα «κινητικότητας προς τα πίσω» όπου μετανάστριες με ιστορικό στην απασχόληση τείνουν να περιθωριοποιούνται και στη συνέχεια να αποκόπτονται από την εργασία στην αγορά της χώρας υποδοχής (επιστρέφοντας έτσι σε «παραδοσιακού ρόλους») (Ho, 2006). Όμως παράλληλα, σε άλλες περιπτώσεις, γυναίκες χωρίς προηγούμενη εμπειρία στην απασχόληση αποκτούν για πρώτη φορά ταυτότητα εργαζομένου (masculinisation experience) ακόμα και όταν κάνουν «γυναικείες δουλειές» (η περίπτωση των Αλβανίδων στην Ελλάδα, βλέπε και Kambouri, 2008).
- Συχνά στις αγορές εργασίας των χωρών υποδοχής εμφανίζονται «εθνικές νησίδες εξειδίκευσης» σε συγκεκριμένες δραστηριότητες. Επιπλέον τείνουν να δημιουργούνται ειδικές «νησίδες απασχόλησης» στο εσωτερικό των εθνικών επαγγελματικών νησίδων. Οι μετανάστριες που εργάζονται πρέπει κι αυτές να καλύψουν τις ανάγκες φροντίδας για τις δικές τους οικογένειες (Schrover, van der Leun & Quispel, 2007).

3. Μετανάστευση, φύλο, δραστηριότητα και αμοιβές: η σύγχρονη ελληνική εικόνα

Στη μεγάλη εικόνα της απασχόλησης και των αποδοχών που προκύπτει από έρευνες πεδίου για μετανάστες και μετανάστριες από την Αλβανία στην Ελλάδα (Λαμπριανίδης / Λυμπεράκη, 2001 και Lyberaki & Maroukis, 2005)⁴ εντοπίστηκε χάσμα ανάμεσα στα φύλα τόσο ως προς την απασχόληση όσο και στις αποδοχές. Η οικιακή εργασία φροντίδας και καθαριότητας αποτελεί πεδίο απασχόλησης για πολλές γυναίκες μετανάστριες από την Αλβανία και στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη. Πρόκειται για αφανή τομέα με χαμηλές αποδοχές, που όμως παρουσιάζει σημαντική αύξηση της ζήτησης και έτσι συνιστά εύκολο σημείο εισόδου στην απασχόληση. Ίσως το πιο ενδιαφέρον εύρημα είναι η κινητικότητα που χαρακτηρίζει τις απασχολούμενες στην εργασία αυτή: κινητικότητα και προς τα πάνω (μετατόπιση σε καλύτερη δουλειά) αλλά και προς τα πίσω (επιστροφή στα οικιακά καθήκοντα και στο ρόλο της νοικοκυράς μόλις το επιτρέψει η οικονομική κατάσταση της οικογένειας).

Αναφορικά με το χάσμα ως προς την απασχόληση τα ευρήματα της έρευνας πεδίου στην Αθήνα (Lyberaki & Maroukis, 2005) παρουσιάζουν πολύ υψηλό απασχόλησης (96%) μεταξύ ανδρών Αλβανών μεταναστών. Το αντίστοιχο ποσοστό για τις μετανάστριες από την Αλβανία εκτιμήθηκε στο 65%.⁵ Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι πως αν και οι μετανάστριες συμμετέχουν στην αμειβόμενη εργασία σε υψηλότερα ποσοστά σε σύγκριση με τις Ελληνίδες, εντούτοις παρατηρείται εξίσου μεγάλο χάσμα φύλου σε σχέση με τους άνδρες μετανάστες (περίπου 30%, όσο δηλαδή είναι το χάσμα φύλου στην απασχόληση μεταξύ ελλήνων και ελληνίδων).

Όσον αφορά το χάσμα ως προς τις αμοιβές, η εικόνα που προκύπτει από τα δεδομένα της έρευνας πεδίου στην Αθήνα (2004) είναι απολύτως ξεκάθαρη: το 82% των μεταναστριών από την Αλβανία στην Αθήνα δηλώνουν μηνιαίες αμοιβές που δεν ξεπερνούν τα 700 ευρώ. Το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες είναι εμφανώς χαμηλότερο (34%) (Lyberaki & Maroukis, 2005). Το εύρημα αυτό είναι απολύτως συνεπές με τα δεδομένα EU-SILC 2005, όπου προκύπτει ότι η μέση τιμή μηνιαίων αποδοχών για τους μετανάστες που απασχολούνται οικιακό προσωπικό ανέρχεται στα 689 ευρώ.

Η οικιακή προσελκύει, λοιπόν, πολλές από τις μετανάστριες: 34% των μεταναστριών από την Αλβανία στην Αθήνα απασχολούνται σε υπηρεσίες προς τα νοικοκυριά.⁶ Το εύρημα αυτό δεν προκαλεί έκπληξη. Το στοιχείο που «ξαφνιάζει» (και διαφοροποιεί την εικόνα της Αθήνας στα μέσα της δεκαετίας του 2000 σε σύγκριση με τη Θεσσαλονίκη του 2000) είναι το σημαντικά υψηλότερο

μερίδιο της αυτό-απασχόλησης και της δημιουργίας μικρών επιχειρήσεων από μετανάστες (κυρίως, αλλά και από μετανάστριες). Εδώ λοιπόν φαίνεται να επιβεβαιώνεται το εύρημα άλλων ερευνών που εντοπίζουν την ανάπτυξη μικρής επιχειρηματικής δραστηριότητας στον κόσμο των μεταναστών καθώς παρατείνεται η παραμονή τους στη χώρα υποδοχής.

Η εικόνα των αποδοχών, αλλά και της απασχόλησης δεν είναι καθόλου στατική. Αντίθετα εντοπίζεται κινητικότητα στις αλλοδαπές απασχολούμενες στην εργασία φροντίδας: κινητικότητα και προς τα πάνω (μετατόπιση σε καλύτερη δουλειά) αλλά και προς τα πίσω. Τούτο επιβεβαιώνεται από ορισμένες «τυπικές» επαγγελματικές διαδρομές των μεταναστριών στη Θεσσαλονίκη (βλέπε Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη, 2001, σελ. 241).⁷

Παράλληλα σημειώνονται και τάσεις κινητικότητας προς τα πίσω, δηλαδή έξοδος από την αμειβόμενη απασχόληση μόλις το επιτρέψουν οι οικονομικές συνθήκες του νοικοκυριού. Έτσι, υπάρχει ένα ποσοστό περίπου 20% μεταναστριών που παλιότερα δούλευαν (είτε στην πατρίδα τους είτε τα πρώτα χρόνια παραμονής τους στην Ελλάδα) και στη συνέχεια επέστρεψαν στο σπίτι σε παραδοσιακότερους ρόλους. Τούτο το εύρημα υπογραμμίζει τις πολλές ομοιότητες ανάμεσα στον γηγενή και στον μεταναστευτικό πληθυσμό ως προς τους ρόλους των φύλων και ως προς τις γενικότερες αξίες που επιδρούν στην οικονομική συμπεριφορά. Επιβεβαιώνονται έτσι ξανά ευρήματα άλλων ερευνών ως προς την κινητικότητα προς τα εμπρός αλλά και προς τα πίσω (Ho, 2006, Kambouri, 2008).

Νέες διευθετήσεις φροντίδας: δευτερογενείς επιπτώσεις της νέας ζήτησης στην περίπτωση των Φιλιππίνων μεταναστριών στην Αθήνα⁸

Η κοινότητα μεταναστριών από τις Φιλιππίνες αποτελεί κλασικό παράδειγμα στη διεθνή βιβλιογραφία μιας «εθνικής νησίδας» που εξειδικεύεται στην παροχή φροντίδας τόσο σε καθεστώς «εσωτερικής απασχόλησης» όσο και «εξωτερικής». Εδώ δεν θα αναφερθώ στα γενικά χαρακτηριστικά της εργασίας τους ούτε στην εξέλιξη των αμοιβών τους. Θα υπογραμμίσω μόνο τη μακρά διάρκεια της μεταναστευτικής ιστορίας τους στην Ελλάδα (τουλάχιστον 15 χρόνια πριν από το μεγάλο και απότομο μεταναστευτικό κύμα άλλων εθνικοτήτων –κυρίως της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής της Ανατολικής Ευρώπης) καθώς και το γεγονός πως φαίνεται να αποτελούν την καλύτερα αμειβόμενη εκδοχή παροχής υπηρεσιών φροντίδας και υποστήριξης στα νοικοκυριά μέσα στο πλαίσιο της ταχύτατα αναπτυσσόμενης ζήτησης για τις υπηρεσίες αυτές.⁹

Εδώ θα επικεντρωθώ μόνο στη δημιουργία μιας δευτερογενούς αγοράς για υπηρεσίες φροντίδας (κυρίως φροντίδας μικρών παιδιών προσχολικής ηλικίας) που δημιουργεί η απασχόληση των Φιλιππίνων μεταναστριών με μικρά παιδιά σε συνθήκες «εσωτερικής» (line-in) ή «εξωτερικής» (leave out) απασχόλησης. Αν και στην προηγούμενη δεκαετία η τάση ήταν να αφήνουν (ή να στέλνουν) τα παιδιά τους πίσω στη χώρα τους υπό τη φροντίδα συγγενών, αυτό άρχισε να αλλάζει καθώς τα προβλήματα της απουσίας της μητέρας άρχισαν να εκδηλώνονται με παραβατική συμπεριφορά και δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών που μεγάλωναν. Έτσι, ολοένα και περισσότερες μητέρες φέρνουν πίσω ή δεν στέλνουν καθόλου τα παιδιά τους στην πατρίδα τους και επιχειρούν να συνδυάσουν τη μητρότητα με την απασχόληση στην Ελλάδα. Έτσι δημιουργείται ανάγκη για υπηρεσίες φροντίδας παιδιών στο πλαίσιο της μεταναστευτικής κοινότητας.

Τμήμα αυτής της ζήτησης καλύπτεται από τον παιδικό σταθμό και το νηπιαγωγείο της κοινότητας (που ακολουθεί το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της χώρας προέλευσης). Όμως έχουν δημιουργηθεί κι άλλες λύσεις στο πλαίσιο της αγοράς: άτυπες μονάδες φροντίδας παιδιών σε επίπεδο γειτονιάς. Επικεφαλής βρίσκονται γυναίκες από τις Φιλιππίνες με μακρά παραμονή στην Ελλάδα και γνώση τόσο της κυριότερης γλώσσας (tagalog), αγγλικών και ελληνικών. Συνήθως προσφέρουν υπηρεσίες ημερήσιας φύλαξης και φροντίδας, αλλά σταδιακά αναπτύσσονται και υπηρεσίες πενήμερης εσωτερικής παραμονής των μικρών παιδιών (που μετακομίζουν με τη μαμά τους το

Σαββατοκύριακο). Αυτή τη στιγμή υπάρχουν περίπου 10 τέτοια άτυπα κέντρα παιδικής φροντίδας, με διαφορετικές τιμές και ποιότητα υπηρεσιών. Η τιμή κυμαίνεται από 100 ως 130 ευρώ ανά παιδί (στην περίπτωση της ημερήσιας φροντίδας, 7:30 μέχρι 5 μμ) και περίπου στα 300 ευρώ για εσωτερικά παιδάκια (μέχρι 5 χρονών).

Η μεγάλη εικόνα από δευτερογενείς πηγές επιβεβαιώνει τα ευρήματα των ερευνών πεδίου

Η μακροσκοπική εικόνα της ελληνικής πραγματικότητας από δευτερογενείς πηγές (μεγάλες βάσεις δεδομένων) είναι συνεπής με τα κεντρικά ευρήματα των ερευνών πεδίου. Τα δεδομένα της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης στην Ελλάδα (EU-SILC 2005) οδηγούν στις ακόλουθες διαπιστώσεις:

Πρώτον, υπάρχει ισχυρή επίδραση του παράγοντα φύλου στο ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας, τόσο στην περίπτωση του μεταναστευτικού πληθυσμού όσο και στην περίπτωση του δείγματος του ελληνικού πληθυσμού. Το χάσμα των φύλων στα ποσοστά συμμετοχής στην απασχόληση είναι περίπου 20% για τον εγχώριο πληθυσμό και 30% για τον μεταναστευτικό.

Δεύτερον, η συμμετοχή στην αγορά εργασίας είναι υψηλότερη για τον μεταναστευτικό πληθυσμό, σε σχέση με το δείγμα του ελληνικού πληθυσμού, τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες.¹⁰

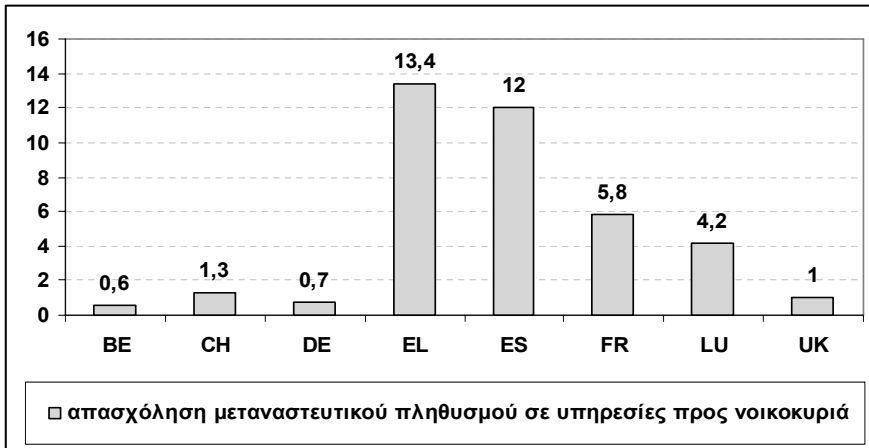
Τρίτον, οι αποδοχές των μισθωτών του μεταναστευτικού πληθυσμού εκτιμώνται κατά μέσο όρο χαμηλότερες σε σχέση με τις αντίστοιχες αποδοχές του δείγματος του ελληνικού πληθυσμού, τόσο στους άνδρες (μέση τιμή αποδοχών μεταναστών στα 1007 ευρώ έναντι 1329 ευρώ για έλληνες), όσο και στις γυναίκες (635 ευρώ για μετανάστριες έναντι 1044 για ελληνίδες). Επίσης αξίζει να σημειωθεί ότι η «ψαλίδα του φύλου» είναι μεγαλύτερη στην περίπτωση του μεταναστευτικού πληθυσμού.

Τέταρτον, οι αποδοχές των μεταναστών παρουσιάζουν αξιοσημείωτες αποκλίσεις μεταξύ των διαφόρων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας. Για παράδειγμα η μέση τιμή μηνιαίων αποδοχών για τους μετανάστες που απασχολούνται στον κλάδο των κατασκευών εκτιμάται στα 1084 ευρώ. Η αντίστοιχη τιμή για τον κλάδο των ξενοδοχείων και εστιατορίων εκτιμάται στα 811 ευρώ, για τη γεωργία στα 627 ευρώ, ενώ για τους μετανάστες που απασχολούνται ως οικιακό προσωπικό 689 ευρώ. Η συγκεκριμένη απόκλιση των αποδοχών μεταξύ των κλάδων ενδεχομένως να ερμηνεύει ως ένα βαθμό και την απόκλιση των αποδοχών μεταξύ των δύο φύλων [δεδομένου ότι σε συγκεκριμένους κλάδους π.χ. κατασκευές απασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά άνδρες, ενώ σε άλλους π.χ. οικιακό προσωπικοί γυναίκες].

4. Υπηρεσίες φροντίδας: ενδείξεις για την εκτίμηση μιας «αθέατης» αγοράς στη σημερινή Ελλάδα

Όπως αναφέρθηκε στα προηγούμενα, η παροχή υπηρεσιών φροντίδας και υπηρεσιών προς τα νοικοκυριά μπορεί να γίνεται είτε με αμοιβή είτε δωρεάν (στο πλαίσιο της οικογένειας και των υποχρεώσεων των γυναικών μέσα σε αυτήν). Οι υπηρεσίες φροντίδας που πληρώνονται δεν είναι πάντα ορατές στα επίσημα στοιχεία, καθώς συνήθως προσλαμβάνουν άτυπο χαρακτήρα (με συνέπεια να μετατρέπονται σε αόρατες οικονομικές δραστηριότητες). Αυτή η άτυπη και αόρατη αγορά αποτελεί πύλη εισόδου στην απασχόληση για τις πλέον ευάλωτες κατηγορίες εργαζομένων. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ελληνικής μεταναστευτικής εικόνας είναι η υψηλή συγκέντρωση μεταναστριών (κυρίως) σε δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών προς τα νοικοκυριά σε ποσοστό σημαντικά υψηλότερο από άλλες χώρες της Ευρώπης (βλέπε Γράφημα 1).

Γράφημα 1: Απασχόληση (%) μεταναστευτικού πληθυσμού στον κλάδο των υπηρεσιών προς τα νοικοκυριά, 2004

Πηγή: OECD, 2006, *International Migration Outlook*. Επίσης, European Foundation for the Improvement of Living Conditions, 2007, *Employment and working conditions of migrant workers*, σελ. 28, Πίνακας 8.

Η διαπίστωση της υψηλής συγκέντρωσης μεταναστριών (κυρίως) σε αυτές τις δραστηριότητες δεν συνοδεύεται από ξεκάθαρη εικόνα της πραγματικής κατάστασης: αποτελεί, σε σημαντικό βαθμό ένα «μαύρο κουτί». Η εικόνα παραμένει αρκετά ασαφής και δυσανάγνωστη. Πρόσφατες έρευνες σε μετανάστριες του τομέα αυτού υπογραμμίζουν τις δυσκολίες εμπάθυνας στις δραστηριότητες υπηρεσιών προς τα νοικοκυριά. Ο άτυπος χαρακτήρας και η μικρή «ορατότητα» προκαλούν αναμφίβολα προβλήματα -μοιβών αλλά και εκτίμησης των συνθηκών εργασίας- αλλά ταυτόχρονα προσφέρουν και ορισμένα πλεονεκτήματα -τόσο σε εκείνες που προσφέρουν αυτές τις υπηρεσίες, όσο και στα νοικοκυριά που τις αγοράζουν (Ψημμένος και Σκαμνάκης, 2008, Sakellis & Spyrgorouli, 2007). Το μόνο βέβαιο είναι ότι οι ανάγκες και η «ζήτηση» για τέτοιες υπηρεσίες υπερβαίνουν κατά πολύ την προσφορά. Σημαντικό τμήμα εξακολουθεί να παρέχεται δωρεάν από γυναίκες στο πλαίσιο της οικογένειας (Lyberaki, 2008b).

Αποτελεί ίσως κοινό τόπο η διαπίστωση πως ένα από τα προβλήματα της ανάλυσης των υπηρεσιών προς τα νοικοκυριά συνίσταται στην αθέατη εν πολλοίς υποστήριξη τόσο των αναγκών όσο και των πρακτικών παροχής της υποστήριξης αυτής. Στο τμήμα αυτό επιχειρώ να εκτιμήσω τη συχνότητα με την οποία οι άνθρωποι ανταλλάσσουν υπηρεσίες φροντίδας (μέσα και έξω από την οικογένεια), χρησιμοποιώντας τα δημοσιεύματα στοιχεία μιας μεγάλης πανευρωπαϊκής έρευνας για τη γήρανση του πληθυσμού που βρίσκεται σε εξέλιξη (ευρήματα από έρευνα SHARE).¹¹ Πρώτα θα αναφερθώ στη φροντίδα προς τα ηλικιωμένα άτομα και στη συνέχεια στη φροντίδα προς τα μικρά παιδιά.

Βοήθεια προς τους ηλικιωμένους: οι ανάγκες των ηλικιωμένων για υποστήριξη στην καθημερινή τους ζωή και δραστηριότητα είναι πολλών ειδών και αφορούν την προσωπική φροντίδα (ντύσιμο, μπάνιο, φαγητό), την πρακτική βοήθεια (καθημερινές δουλειές νοικοκυριού, ψώνια, μεταφορά κ.λπ.) καθώς και τη βοήθεια για την αντιμετώπιση γραφειοκρατικών υποχρεώσεων (όπως συμπλήρωση αιτήσεων, φορολογικής δήλωσης κ.λπ.). Όπως είναι φυσικό, οι ανάγκες αυτές αυξάνουν με

την ηλικία. Κάποιες από αυτές αντιμετωπίζονται μέσα στα πλαίσια του νοικοκυριού και κάποιες με τη συνδρομή βοήθειας εκτός νοικοκυριού. Στη δεύτερη περίπτωση, η υποστήριξη μπορεί να προέρχεται από την οικογένεια ή από τρίτα άτομα, μπορεί να είναι αμειβόμενη ή να παρέχεται δωρεάν.

Μια πρώτη εκτίμηση που προκύπτει από τα ευρήματα της έρευνας SHARE δείχνει πως στις ηλικίες 65-74 ετών ένα ποσοστό 18,4% του δείγματος δέχεται βοήθεια κάποιου τύπου από άτομα εκτός του νοικοκυριού, ενώ για τις ηλικίες άνω των 75 ετών, το ποσοστό αυξάνει στο 41,9%. Εξετάζοντας τώρα την προέλευση αυτής της βοήθειας προκύπτει μια ενδιαφέρουσα εικόνα: Ποσοστό 42% για προσωπική βοήθεια και 46% για πρακτική βοήθεια προέρχεται από τα παιδιά, 19,4% και 17,6% από συγγενείς ενώ 26,9% και 32,1% των περιπτώσεων της παροχής υποστήριξης προέρχεται από τρίτα (μη συγγενικά) πρόσωπα¹² (βλέπε Πίνακες Π1, Π2 στο Παράρτημα).

Τα άτομα πάνω από 50 ετών δεν είναι μόνο αποδέκτες φροντίδας, αλλά προσφέρουν και οι ίδιοι φροντίδα στους άλλους, και μάλιστα σε άλλους εκτός νοικοκυριού. Εδώ εξετάζω δύο κατηγορίες προσφοράς υπηρεσιών φροντίδας: βοήθεια προς ενήλικες και βοήθεια με τα εγγόνια.

Παροχή βοήθειας σε άτομα εκτός του νοικοκυριού: Υπηρεσίες φροντίδας παρέχει το 18,1% των ατόμων πάνω από 50 ετών στην Ελλάδα. Το ποσοστό αυτό είναι χαμηλότερο σε σύγκριση με τις άλλες ομάδες χωρών, αλλά οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο φαινόμενο της συγκατοίκησης που είναι πολύ περισσότερο διαδεδομένο στις Μεσογειακές χώρες. Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτής της βοήθειας κατευθύνεται κυρίως προς τους πιο ηλικιωμένους (γονείς και πεθερικά σε ποσοστό 33,7% για την Ευρώπη συνολικά) και προς τα παιδιά τους (σε ποσοστό 23,2%) (βλέπε Πίνακες Π3 και Π4 στο Παράρτημα).

Φροντίδα προς τα μικρά παιδιά: Εξετάζοντας το δείγμα των ανθρώπων που είναι πάνω από 50 ετών στην Ελλάδα, βρίσκουμε ποσοστό 45,9% να παρέχουν φροντίδα προς τα εγγόνια τους, είτε συστηματικά είτε περιστασιακά. Αυτό ασφαλώς δεν αποτελεί «είδωση». Περισσότερο ενδιαφέρον έχει το εύρημα πως από αυτούς, σχεδόν οι μισοί φροντίζουν τα εγγόνια τους σχεδόν καθημερινά. Εδώ οι διεθνείς συγκρίσεις είναι εύγλωπτες: αν και το ποσοστό των Σκανδιναβών που φροντίζουν με κάποιο τρόπο τα εγγόνια τους είναι το υψηλότερο στην Ευρώπη (με την Ηπειρωτική Ευρώπη στη δεύτερη θέση και τις Μεσογειακές χώρες στην τρίτη), το ποσοστό αυτών που ασχολούνται σχεδόν καθημερινά ακολουθεί την αντίθετη κατάταξη: είναι υψηλότερο στη Μεσογειακή Ευρώπη (45%), ενδιάμεσο στην Ηπειρωτική (15%) και αισθητά χαμηλότερο στις Σκανδιναβικές χώρες (μόλις 3,4%).

Ποιος φροντίζει τα μικρά παιδιά: Όπως είναι αναμενόμενο, και στο δείγμα των ατόμων άνω των 50 ετών, οι υπηρεσίες φροντίδας προσφέρονται κυρίως από γυναίκες. Σχετίζεται η κατάσταση απασχόλησης των ατόμων ηλικίας 50+ με την παροχή φροντίδας προς τα εγγόνια; Η απάντηση είναι θετική υποδεικνύοντας μάλιστα μία πολύ ενδιαφέρουσα τάση. Σε όλες τις ομάδες χωρών, τα άτομα που βρίσκονται σε κατάσταση απασχόλησης εμφανίζουν, κατά μέσο όρο, υψηλότερη ροπή για παροχή βοήθειας σε σχέση με τα άτομα που βρίσκονται σε σύνταξη ή με τα άτομα που ασχολούνται με τη φροντίδα του νοικοκυριού.

Τι γίνεται όμως με τη συχνότητα της παρεχόμενης φροντίδας; Εδώ η κατάσταση αντιστρέφεται: τα άτομα σε που βρίσκονται σε σύνταξη ή που ασχολούνται με τη φροντίδα του νοικοκυριού εμφανίζονται να φροντίζουν τα εγγόνιά τους πιο συχνά σε σχέση με τα άτομα που βρίσκονται σε κατάσταση απασχόλησης.

Πίνακας 1: Ποσοστό (%) ατόμων που παρείχαν φροντίδα προς τα εγγόνια τους (τακτικά ή περιστασιακά), ανά κατάσταση απασχόλησης

Παροχή βοήθειας: (%) Ατόμων που φρόντισαν τα εγγόνια τους τακτικά ή περιστασιακά			
	Σε σύνταξη	Σε απασχόληση	Φροντίδα νοικοκυριού
Σκανδιναβικές χώρες	49,7	68,7	68,1
Χώρες Ηπειρωτικής Ευρώπης	43,8	67,0	51,1
Χώρες Νότιας Ευρώπης	39,5	52,2	49,2
Ελλάδα	39,9	60,4	54,7
Όλες οι χώρες	44,5	65,7	52,7

Πηγή: SHARE, 2007, κύμα 2.

Πίνακας 2: Άτομα που παρείχαν φροντίδα στα εγγόνια και συχνότητα (ανά κατάσταση απασχόλησης)

Φροντίδα στα εγγόνια (σχεδόν καθημερινά)			
	Σε σύνταξη	Σε απασχόληση	Φροντίδα νοικοκυριού
Σκανδιναβικές χώρες	3,9	2,0	3,2
Χώρες Ηπειρωτικής Ευρώπης	15,3	10,7	20,1
Χώρες Νότιας Ευρώπης	45,8	34,9	46,4
Ελλάδα	41,9	32,3	52,3
Όλες οι χώρες	18,4	9,3	29,3

Πηγή: SHARE, 2007, κύμα 2

Εξετάζοντας την αμειβόμενη παροχή υπηρεσιών στήριξης και φροντίδας, βρίσκουμε πως στην Ελλάδα το ποσοστό των ατόμων που «αγοράζουν» φροντίδα από την αγορά είναι το χαμηλότερο στην Ευρώπη (βλέπε Πίνακα Π5 στο Παράρτημα). Παρά ταύτα είναι εύλογο να υποθέσει κάποιος πως η τάση είναι αυξητική.

Αυτό που προκύπτει αβίαστα από τα διαθέσιμα μικρο-δεδομένα είναι πως υφίσταται ένα πυκνό πλέγμα σχέσεων υποστήριξης και φροντίδας. Μέρος αυτού του πλέγματος διαμεσολαβείται από την αγορά, και σε αρκετές περιπτώσεις έχουμε παροχή αμειβόμενης φροντίδας προς τους ηλικιωμένους. Σε κάθε περίπτωση, το πλέγμα αυτό (κυρίως στην μη-αμειβόμενη εκδοχή του) χαρακτηρίζεται από δεσμούς αμοιβαιότητας και ουσιαστικά εξυφάνει ένα άτυπο δίκτυο παροχής και αποδοχής υπηρεσιών. Αποδέκτες της φροντίδας αυτής είναι και οι μικροί και οι μεγάλοι, ενώ ιδιαίτερα κομβική είναι η θέση της γενιάς των μεσολίκων γυναικών που βρίσκεται στο σταυροδρόμι αυτού του «δούναι και λαβείν», παρέχοντας υποστήριξη και στους μεγαλύτερους και στους μικρότερους. Ωστόσο παραμένει ανοικτό ερώτημα το κατά πόσον αυτή η πρακτική θα παραμείνει βιώσιμη και στο μέλλον. Όσο η γενιά των μεσολίκων μετατρέπεται στις «γιαγιάδες –και παππούδες- του Πολυτεχνείου» είναι αμφίβολο αν θα συνεχίσει να παίζει ακριβώς τον ίδιο υποστηρικτικό ρόλο.

5. Συμπέρασμα

Μια πρόγνωση για το μέλλον προκύπτει από τα στοιχεία της προηγούμενης ανάλυσης. Οι εξελίξεις στη δημογραφία, στις αντιλήψεις και τους ρόλους, αλλά και στα εισοδήματα λειτουργούν σε συνδυασμό και δημιουργούν μια έκρηξη νέων αναγκών σε φροντίδα. Ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία και η αγορά θα απαντήσουν σε αυτές τις νέες ανάγκες είναι ακόμα άδηλος. Προς το παρόν διαφαίνονται ποικίλες λύσεις και πολυάριθμοι «ιδιωτικοί διακανονισμοί» που συνδυάζουν μορφές αμειβόμενης και μη-αμειβόμενης παροχής φροντίδας, άλλοτε εμφανείς και άλλοτε αφανείς. Όπως υποστηρίχθηκε στα προηγούμενα, η εργασία των μεταναστριών αποτελεί σημαντικό παράγοντα σε αυτούς τους ποικίλους ιδιωτικούς διακανονισμούς. Η προσφορά εργασίας φροντίδας από μετανάστριες έρχεται να καλύψει διευρυνόμενες ανάγκες υποστήριξης από την πλευρά των νοικοκυριών. Η εργασία των μεταναστριών όμως έρχεται να επηρεάσει και τη ζήτηση για υπηρεσίες φροντίδας, όπως έδειξε το παράδειγμα των νέων μορφών διακανονισμών που αναπτύσσονται από την κοινότητα των Φιλιππινέζων στην Αθήνα. Καθώς λοιπόν αλλάζει και η προσφορά και η ζήτηση υπηρεσιών προς τα νοικοκυριά δημιουργούνται ορισμένα εύλογα και κρίσιμα ερωτήματα:

Ποιος θα φροντίζει στην αγορά; Θα προκύψει άραγε μια περισσότερο ισορροπημένη εικόνα ανάμεσα στα φύλα ή θα σημειωθεί ένταση της ανισότητας και των διακρίσεων;

Πώς θα εξελιχθούν οι αμοιβές στον τομέα της παροχής φροντίδας; Θα επικρατήσει άραγε συστηματική συμπίεση των αμοιβών (περιθωριοποίηση, ευάλωτη θέση, ακραία εκμεταλλευτική σχέση χωρίς διαπραγματευτική δύναμη) ή μήπως διαφαίνεται προοπτική αύξησης των αμοιβών;

Ορισμένοι παράγοντες θα μπορούσαν να ενισχύσουν εξελίξεις προς τη δεύτερη κατεύθυνση, επενεργώντας παράλληλα και στο θέμα του καταμερισμού εργασίας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες:

1. Τα περιοριστικά μέτρα στη μετανάστευση που φαίνεται να αποκρυσταλλώνονται σαν κανόνας στις πλούσιες χώρες ενδέχεται να σταθεροποιήσουν την προσφορά μεταναστευτικής εργασίας. Η αύξηση της ζήτησης σε φροντίδα με σταθερή προσφορά εργασίας πιθανόν να δημιουργήσει πιέσεις για ουσιαστική αύξηση των μισθών εκείνων που παρέχουν αυτές τις υπηρεσίες.
2. Η αύξηση της ζήτησης για υπηρεσίες φροντίδας ενδέχεται να επιταχυνθεί εξ αιτίας της γήρανσης, της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας και της σταδιακής αλλαγής των ρόλων (και προσδοκιών).
3. Σε πείσμα της πεποίθησης πως ο Τρίτος Κόσμος αποτελεί μια ανεξάντλητη δεξαμενή φθηνής εργασίας, οι ρυθμοί αύξησης του πληθυσμού είναι φθίνουσα εδώ και αρκετές δεκαετίες. Η πρόβλεψη είναι πως στη διάρκεια του 21ου αιώνα θα σταθεροποιηθεί και θα αρχίσει να μειώνεται, ασκώντας μεγαλύτερη πίεση στις αμοιβές (μέσω του περιορισμού της προσφοράς εργασίας και καθεστώς αύξησης της ζήτησης).

Ο συνδυασμός των παραπάνω θα τείνει να ενισχύσει μια ορατή τάση του σήμερα στην αγορά υπηρεσιών φροντίδας: τη μετατόπιση από την κατάσταση «εσωτερικής εργασίας» σε «εξωτερική εργασία». Το τελευταίο συνδυάζεται με τη μετατροπή της σχέσης από εξαρτημένη εργασία σε αυτό-απασχόληση και σε ορισμένες περιπτώσεις και σε *επιχειρηματικότητα*. Ολοένα και περισσότερες οικογένειες μεταναστών μετατρέπουν σε επιχείρηση το απλό επάγγελμα της παροχής φροντίδας (κυρίως στο πεδίο της καθαριότητας). «Όσο η υπηρεσία καθαριότητας προς τα νοικοκυριά προσλαμβάνει το χαρακτήρα μιας -οικογενειακής- επιχείρησης, όπως μέχρι χτες το μπακάλικο, τόσο περισσότερο θα απασχολούνται και οι σύζυγοι αλλά και οι γιοί είτε με πλήρη είτε με μερική απασχόληση» (Μογα, 2007: 574). Κάτι τέτοιο θα συμβάλλει σε δύο αποτελέσματα: πρώτον, στην αύξηση των εισοδημάτων των μεταναστών. Και δεύτερον, στην πιο ισορροπημένη κατανομή των φύλων στις διάφορες δραστηριότητες. Φυσικά, η παροχή φροντίδας παρουσιάζει μεγαλύτερες ακόμα αντιστά-

σεις στην εξισορρόπηση, όσο η κοινωνία συνδέει αυτές τις λειτουργίες με της γυναικεία φύση και υπόσταση. Όμως, η δύναμη των υψηλότερων αμοιβών μπορεί να υποσκάψει σταδιακά ακόμα και τις πιο βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις, όπως έχει γίνει ήδη σε διάφορα επαγγελματικά και επιστημονικά πεδία. Λελογισμένη αισιοδοξία λοιπόν.

Σημειώσεις

1. Δορυφορικοί Εθνικοί Λογαριασμοί επιχειρούν να καταγράψουν και την απλήρωτη παροχή φροντίδας (βλέπε ΟΗΕ για μεθοδολογία και ορισμούς).
2. Ανταποκρινόμενες στη νέα ζήτηση για υπηρεσίες φροντίδας που προκύπτει από την ένταξη των γυναικών των πλούσιων χωρών στην αμειβόμενη απασχόληση.
3. Όπως υποστηρίζει ο Esping-Andersen (2002), η απασχόληση των γυναικών δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών επειδή τροφοδοτεί αποτελέσματα «διπλού πολλαπλασιαστή» ζήτησης για εργασίας: από τη μια πλευρά, το αυξημένο εισόδημα που εισρέει στο νοικοκυριό αυξάνει τη ζήτηση για υπηρεσίες από την αγορά, ενώ από την άλλη, η στενότητα χρόνου που συνεπάγεται η απασχόληση εκτός σπιτιού μειώνει τις δυνατότητες των νοικοκυριών να αυτό-εξυπηρετούνται (: 69).
4. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για δείγμα 500 Αλβανών μεταναστών/τριών στη Θεσσαλονίκη και στη δεύτερη 500 Αλβανοί στην Αθήνα, 4 χρόνια μετά.
5. Αντίστοιχη τάση προκύπτει και στα ευρήματα της έρευνας πεδίου σε μετανάστες και μετανάστριες από την Αλβανία στη Θεσσαλονίκη (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη, 2001): το 89% των ανδρών δήλωσε ότι έχουν μόνιμη απασχόληση, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες εμφανίζεται στο 62%.
6. Το αντίστοιχο ποσοστό για τις μετανάστριες από την Αλβανία στη Θεσσαλονίκη εκτιμάται στο 27%.
7. Χαρακτηριστικά αναφέρω δύο από αυτές: Διαδρομή 1η (καθηγήτρια ελληνικής καταγωγής, ήρθε το 1992): Καθαρίστρια/ baby sitter/ σε συνεργείο καθαρισμού για σκάλες πολυκατοικιών/ οικιακή βοηθός στην Αθήνα/ εργάτρια σε εργοστάσιο κεραμικών/ καθαρίστρια σε καφετέρια/ σε επιδοτούμενα σεμινάρια για μετανάστες/ σε θέση επιδοτούμενης απασχόλησης. Διαδρομή 2η (Νηπιαγωγός, ήρθε το 1991): Οικιακή βοηθός (διέμενε στο σπίτι του εργοδότη)/ (εξωτερική) καθαρίστρια και πωλήτρια σε ζαχαροπλαστείο/ υπότροφος- φοιτήτρια σε Πανεπιστήμιο/ καθαρίστρια σε σπίτια/ baby sitter/ πωλήτρια σε περίπτερα της ΔΕΘ/ καθαρίστρια σε ζαχαροπλαστείο/ διανομέας φυλλαδίων για διαφημιστικό γραφείο.
8. Το τμήμα αυτό στηρίζεται σε έρευνα πεδίου (2008). Είμαι ευγνώμων στην Josie E. Για την πολύτιμη βοήθειά της.
9. Για τις μεγάλες δημογραφικές και οικονομικές αλλαγές στην Ελλάδα της τελευταίας 15ετίας που τροφοδότησαν αυτή την εκρηκτική αύξηση της ζήτησης υπηρεσιών προς τις οικογένειες, βλέπε Lyberaki, 2008.
10. Αναφορικά με το καθεστώς απασχόλησης, οι Έλληνες και οι Ελληνίδες παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά αυτοαπασχολούμενων σε σχέση με τους μετανάστες και τις μετανάστριες αντιστοίχως.
11. Τα πρώτα ευρήματα αυτού του ερευνητικού προγράμματος που βρίσκεται σε εξέλιξη (τώρα διεξάγεται η επεξεργασία του δεύτερου κύματος) βρίσκονται στο Λυμπεράκη και Τήνιος (επιμ.) –υπό έκδοση, 2008 (Κριτική). Η συλλογή δεδομένων της SHARE έχει χρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (European Commission) διαμέσου του 5ου προγραμματικού πλαισίου (έργο QLK6-CT-2001- 00360 της θεματικής για την Ποιότητα Ζωής).
12. Έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί πως στην περίπτωση της Ελλάδας εμφανίζεται το υψηλότερο ποσοστό παροχής βοήθειας από τα παιδιά σε σύγκριση με άλλες Ευρωπαϊκές χώρες.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Baumol W. & A. Blinder, (1985), *Economics: Principles and Policy, 3rd edistion*, San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Cavounidis J., (2006), "Labour Market Impact of Migration: Employment Structures and the Case of Greece", *International Migration Review*, 40, 3, p.p. 635-660.
- Danış, D. (2007) "A Faith that Binds: Iraqi Christian Women on the Domestic Service Ladder of Istanbul", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33, 4, pp. 601 – 615.
- Donath S., (2000), "The Other Economy: a suggestion for a distinctively Feminist Economics", *Feminist Economics*, 6:1, 115-123.
- Duffy M., (2006), "Reproducing Labor Inequalities: Challenges for Feminists Conceptualizing Care at Intersections of Gender, Race, and Class", *Gender and Society*, 19, 1, p.p. 66-82.
- Ehrenreich B. & A.R. Hochschild, (2002), *Global Woman: nannies, maids and sex workers in the new economy*, London: Granta.
- England P. & Folbre N., (2003), "Contracting for care", στο: Nelson & Ferber (eds.), *Feminist Economics Today*, p.p. 61-80, Chicago: Univ. Chicago Press.
- England P., (1992), *Comparable Worth: Theories and Evidence*, New York: Adline de Gruyter.
- England P. & N. Folbre, (1999), "The Cost of Caring" in: R.J. Steinberg & D.M. Figart (eds), *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 561, Special Issue on Emotional Labor, p.p 39-51.
- Esping-Andersen G., (1999), *Social Foundations of Post-Industrial Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Folbre N., (2001), *The Invisible Heart: Economics and Family Values*, New York: New Press.
- Himmelweit S., (2005), "Can we afford (not) to care? Prospects and policy", *New Working Paper Series*, The London School of Economics, Issue 15, July.
- Ho Ch., (2006), "Migration as Feminisation? Chinese Women's Experiences of Work and Family in Australia", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32, 3, p.p. 497-514.
- Kambouri H., (2008), "Feminine Jobs/ Masculine Becomings: Gender and Identity in the Discourse of Albanian Domestic Workers in Greece", *European Journal of Women's Studies*, 15, 7, p.p.7-22.
- Λαμπριανίδης Λ. και Α. Λυμπεράκη, (2001), *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη*, εκδ. Παρατηρητής.
- Lyberaki A., and Th. Maroukis, (2005), "Albanian Immigrants in Athens: New Survey Evidence on Employment and Integration", *Southeast European and Black Sea Studies*, 5, 21-48.
- Lyberaki A., (2008a), "The Greek Immigration Experience Revisited", στο: *Journal of Immigrant and Refugee Studies*, Vol. 6, no.1.
- Lyberaki A., (2008b), "Deae ex Machina": Migrant Women, Care Work and Women's Employment in Greece", *paper presented in IAFFE International Conference on Feminist Economics*, Torino, Italy, June 18-21.
- Moya J.C., (2007), "Domestic Service in a Global Perspective: Gender, Migration, and Ethnic Niches", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33, 4, p.p. 559-579.
- Nelson J., (1999), "Of Markets and Martyrs: Is it OK to pay well for care?", *Feminist Economics* 5(3), p.p 43-59.

- Nelson J., (2004), «Feminist economists and social theorists: Can we talk?» *Working Paper*, Glob. Dev. Environ. Institute, Tufts University.
- Nelson J., (2006), *Economics for humans*, Chicago University Press.
- Parrenas R.S., (2000), "Migrant Filipina Domestic Workers and the International Division of Reproductive Labor", *Gender and Society* 14, 4, p.p. 560-580.
- Raijman R., Schammah-Gesser S. and Kemp A., (2003), "International Migration, Domestic Work, and Care Work: Undocumented Latina Migrants in Israel", *Gender and Society*, 17, 727-749.
- Sakellis I. & N. Spyropoulou, (2007), "Employing immigrant women from Albania and Ukraine in domestic services in Greece", *The Greek Review of Social Research*, Special Issue: Gender and Migration, Kassimati, Moussourou & Sakellis (eds), C/2007, 124.
- Schrover M., J. van der Leun and Ch. Quispel, (2007), "Niches, Labour Market Segregation, Ethnicity and Gender", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33, 4, p.p. 529-540.
- Solow R., (1990), *The Labor Market as a Social Institution*, Oxford, Blackwell.
- Sorensen E., (1994), *Comparable Worth: Is It a Worthy Policy?* Princeton, NJ: Princeton Univ. Press.
- Stark A., (2005), "Warm Hands in Cold Age - On the Need of a New World Order of Care", *Feminist Economics*, 11, 2, p.p. 7-36.
- Wagman B. & N. Folbre, (1996), "Household Services and Economic Growth in the United States, 1870-1930", *Feminist Economics*, 2 (1).
- Ψημμένος Ι. & Χ. Σκαμνάκης, (2008), *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία: η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα, Παπαζήση.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας Π1: Ποσοστό (%) ατόμων που έλαβαν βοήθεια από άτομα εκτός νοικοκυριού, ανά ηλικιακή ομάδα και ανά ομάδα χωρών

	(%) Ατόμων που έλαβαν βοήθεια (π.χ. προσωπική φροντίδα, πρακτική βοήθεια ή βοήθεια σε γραφειοκρατικές υποχρεώσεις)			
	Σύνολο (50+)	50-64 ετών	65-74	75+
Σκανδιναβικές χώρες	24,0	22,1	20,4	33,8
Χώρες Ηπειρωτικής Ευρώπης	19,9	14,1	17,7	36,4
Χώρες Νότιας Ευρώπης	16,0	10,3	15,4	30,1
Ελλάδα	18,4	9,9	18,4	41,9
Όλες οι χώρες	19,9	15,3	17,7	33,7

Πηγή: SHARE, 2007, κύμα 2.

**Πίνακας Π2: Λήψη βοήθεια; από άτομα εκτός νοικοκυριού:
Από ποιους έλαβαν βοήθεια;**

	Προσωπική βοήθεια (ντύσιμο, μπάνιο, φαγητό κ.ά.). Έλαβαν βοήθεια από:			Πρακτική βοήθεια (καθημερινές δουλειές του νοικο- κυριού, ψώνια, μεταφορές κ.ά.). Έλαβαν βοήθεια από:		
	Παιδιά	Συγγενείς	Μη συγγενείς	Παιδιά	Συγγενείς	Μη συγγενείς
Σκανδιναβικές χώρες	30,4	31,6	38,0	29,7	18,8	51,5
Χώρες Ηπειρωτικής Ευρώπης	33,5	28,7	37,8	33,0	19,3	47,7
Χώρες Νότιας Ευρώπης	36,2	29,6	34,2	38,3	22,1	39,6
Ελλάδα	42,0	31,1	26,9	46,0	21,9	32,1
Όλες οι χώρες	34,3	29,6	36,1	32,8	19,6	47,6

Πηγή: SHARE, 2007, κύμα 2.

Πίνακας Π3: Ποσοστό (%) ατόμων που παρείχαν βοήθεια σε άτομα εκτός νοικοκυριού, ανά ηλικιακή ομάδα και ανά ομάδα χωρών

	[%] Ατόμων που παρείχαν βοήθεια (π.χ. προσωπική φροντίδα, πρακτική βοήθεια ή βοήθεια σε γραφειοκρατικές υποχρεώσεις)			
	Σύνολο (50+)	50-64 ετών	65-74	75+
Σκανδιναβικές χώρες	43,0	52,7	53,0	39,5
Χώρες Ηπειρωτικής Ευρώπης	33,6	42,0	31,6	16,4
Χώρες Νότιας Ευρώπης	19,7	25,9	18,2	7,5
Ελλάδα	18,1	21,8	17,5	8,4
Όλες οι χώρες	32,1	40,5	29,5	14,9

Πηγή: SHARE, 2007, κύμα 2.

**Πίνακας Π4: Παροχή βοήθειας σε άτομα εκτός νοικοκυριού:
Σε ποιους παρέχεται η βοήθεια;**

Παροχή βοήθειας προς:							
	Σύζυγο / Σύντροφο	Γονείς/ Πεθερούς	Αδέρφια	Παιδιά	Άλλους συγγενείς	Μη συγγενείς	Σύνολο
Σκανδιναβικές χώρες	2,5	34,1	5,3	26,1	6,1	25,8	100,0
Χώρες Ηπειρω- τικής Ευρώπης	3,7	32,9	5,9	22,2	7,2	28,1	100,0
Χώρες Νότιας Ευρώπης	5,1	34,7	8,1	19,5	10,4	22,3	100,0
Ελλάδα	8,5	34,6	7,2	21,8	9,2	18,6	100,0
Όλες οι χώρες	3,5	33,7	6,1	23,2	7,4	26,1	100,0

Πηγή: SHARE, 2007, κύμα 2.

**Πίνακας Π5: Ποσοστό ατόμων που έλαβαν αμειβόμενη βοήθεια, ανά ηλικιακή
ομάδα και ομάδα χωρών**

(%) Ατόμων που έλαβαν αμειβόμενη βοήθεια (π.χ. νοσηλευτική ή προσωπική φροντίδα, βοήθεια για δουλειές του σπιτιού, βοήθεια στο σπίτι κ.α.)				
	Σύνολο (50+)	50-64 ετών	65-74	75+
Σκανδιναβικές χώρες	7,4	2,7	4,3	24,5
Χώρες Ηπειρωτικής Ευρώπης	11,0	5,5	8,3	28,2
Χώρες Νότιας Ευρώπης	4,0	1,4	3,3	11,0
Ελλάδα	2,2	0,7	2,5	6,1
Όλες οι χώρες	7,7	3,4	5,5	21,6

Σημείωση: Οι παραπάνω εκτιμήσεις δεν συμπεριλαμβάνουν τη φροντίδα σε μονάδες φροντίδας ηλικιωμένων. Τα άτομα που έλαβαν φροντίδα σε μονάδες φροντίδες ηλικιωμένων για μεγάλο χρονικό διάστημα εξαιρούνται από το δείγμα.

Πηγή: SHARE, 2007, κύμα 2.